

Suočene s preprekama u društvenoj mobilnosti migrantice traže rješenje u samozapošljavanju i poduzetništvu

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.40.2.3>

UDK: 314.151.3-055.2:658(4)

314.151.3-055.2:316.44(4)

Pregledni rad

Primljeno: 16.09.2024.

Prihvaćeno: 06.11.2024.

Mirjana Morokvasic Müller

CNRS – Centre National de la Recherche Scientifique, Université Paris-Nanterre, Pariz
morokster@gmail.com

SAŽETAK

Autorica se u tekstu vraća problematici svojih istraživanja 1980-ih i 1990-ih i ponovno razmatra kako migrantice u Europi, podrijetlom s Globalnog juga ili iz zemalja bivšeg Sovjetskog bloka, samozapošljavanjem ili pokretanjem vlastitog posla traže način da izbjegnu njima unaprijed dodijeljeno mjesto na dnu društvene ljestvice. Žensko migrantsko poduzetništvo potiče na preispitivanje modela pristupa srednjoj klasi preko stalnog zaposlenja i visokoškolske diplome. Omogućuje im da uspostavljaju mreže, da se suprotstave rodnoj, socijalnoj, etničkoj ili prostornoj diskriminaciji kojoj su izložene te da iskoriste svoje migracijsko iskustvo za stjecanje ekonomskog kapitala.

KLJUČNE RIJEČI: migracije u Europi, društvena mobilnost, žene, poduzetništvo

Rasprave iz 1980-ih o društvenoj mobilnosti i odustajanju od rada kod poslodavaca odmicale su se od uvriježene predodžbe da imigranti uglavnom pripadaju industrijskom proletarijatu te od ranijih rasprava u kojima je bilo malo mjesta za imigrante kao aktivne dionike.¹ Ta je tema bila u središtu interesa Međunarodne skupine za istraživanje migracija, etničnosti i etničkog poduzetništva (*International Research Group on Migration, Ethnicity and Ethnic Business*), u čijem sam radu sudjelovala (Waldinger, Aldrich i Ward, 1990; Blaschke i sur., 1990; Joseph, 1990), kao i istraživanja poslovne aktivnosti imigranata u Francuskoj, među ostalim u okviru skupine *Migrinter*.²

¹ Prva verzija ovoga rada objavljena je 2024. pod naslovom *Les femmes entrepreneurs face à la mobilité bloquée* u časopisu *Hommes & Migrations*, 1345: 69–77. <https://doi.org/10.4000/120p4>

² Osobito pionirski radovi, uglavnom iz osamdesetih godina 20. stoljeća: Simon (1979), Ma Mung i Simon (1990), Ma Mung i Guillon (1986), Guillon i Taboada-Léonetti (1986), De Rudder i Guillon (1987).

Polazeći od tih istraživanja, kao i od mojih prethodnih radova o zapošljavanju imigranata u odjevnoj industriji (Morokvasic, 1987a, 1988a; Morokvasic, Phizacklea i Rudolph, 1986) i o migraciji žena,³ provela sam vlastita istraživanja strategije mobilnosti žena, koje se u radovima o etničkom obiteljskom poduzetništvu često svode na »funkciju resursa« odnosno funkciju pomoćnog osoblja čiji je doprinos neophodan, a prisustvo *de facto* nevidljivo.

Deset godina kasnije pitanje društvene mobilnosti u vezi s migracijom postavilo se u drugom, širem i transnacionalnom kontekstu. Kojim strategijama pribjegavaju one i oni koji prije svega žele zadržati životni standard srednje klase koji su već uživali u matičnoj zemlji, a da istovremeno izbjegnu cijenu emigriranja te trajnog nastanjanja u drugoj zemlji?

S padom komunističkih režima u Europi 1989./1990. godine otvara se jedno široko područje istraživanja usmjereno na migracije i mobilnost povezano s postkomunističkim tranzicijama. Velika većina ljudi »oslobođenih« u tom procesu našla se u marginaliziranom položaju zbog socioekonomskih prevrata u svojoj zemlji. Dok su žene u socijalizmu stekle prava i postale ekonomski aktivne, nagli prelazak na tržišno gospodarstvo posebno ih je pogodio i ostale su bez posla. Zato su se orijentirale na migraciju te su u novopokrenutim migracijama brojčano nadmašivale muškarce.

U okviru ta dva različita konteksta promatramo dvije populacije kako prelaze društvene i državne granice kako bi poboljšale vlastite uvjete života i izbjegle oskudicu, nadajući se boljitku i usponu na društvenoj ljestvici. Prva populacija obuhvaća strane etničke poduzetnice (migrantskog podrijetla ili pripadnike manjina: terminologija se razlikuje ovisno o nacionalnom kontekstu), a druga postkomunističke migrante koji su trajno prigrlili tip mobilnosti koji nazivam »pendularnim« (Morokvasic, 1992, 2004).

Cilj je ovog retrospektivnog osvrta na strategije tih dviju populacija pridonijeti razmatranju dviju perspektiva na veze društvene i prostorne mobilnosti u putanjama migranata. S jedne je strane perspektiva koja u prvi plan stavlja zemlju odredišta i koja migraciju vidi kao kontinuum od imigracije, preko nastanjanja do integracije kao završnog čina nastanjanja u toj zemlji. Druga perspektiva promatra kretanje migranata u transnacionalnom prostoru kojeg oni sami stvaraju tokom godina te tako u obzir uzima cjelokupnost njihovih putanja i njihovih često fragmentiranih života između zemlje podrijetla i odredišta. Nadalje, ovaj retrospektivni osvrt ujedno i podsjeća da razmatrane populacije zauzimaju različite položaje na sjecištu ra-

³ Valja podsjetiti da su u to vrijeme žene i dalje bile rijetko smatrane aktivnim i samostalnim akterima migracija. Vidjeti: Morokvasic (1984), Morokvasic (1987b).

znih oblika odnosa podčinjenosti/dominacije. Njihov položaj uvelike utječe na to koje će strategije primijeniti i u kojem će se sektoru zaposliti, kao i na mogućnost da se oslone na obiteljske ili resurse svoje etničke skupine, odnosno na mogućnost da dobiju drugu vrstu podrške.

SAMOZAPOŠLJAVANJE

Samozaposleni imigranti i pripadnici manjina važni su posrednici koji otvaraju radna mjesta, šire informacije te imaju društvenu i gospodarsku ulogu u zajednicama imigranata, što olakšava njihovu integraciju u društvo. Kako se žene došljakinje, ili ih se takvima smatra, za koje su se dugo upotrebljavali izrazi kao što su »uboge«, »nepismene«, »uzdržavane i pasivne« i »ovisne o socijalnoj pomoći«, upuštaju u samostalno poslovanje za koje je potrebno biti dinamičan i proaktivan te imati povoljnije strukturne mogućnosti od onih koje ih ograničavaju na njihovu postojeću situaciju? To pitanje, zane mareno i u istraživanjima i političkom diskursu o ženskom poduzetništvu kao i o imigrantskom/etničkom poduzetništvu, činilo je okosnicu komparativnog istraživanja koje sam provela u pet europskih zemalja od 1987. do 1988. (Morokvasic, 1988b).⁴

Pojava poduzetnika migrantskog ili drukčijeg etničkog podrijetla uklapa se u širi trend općeg oživljavanja malih poduzeća. Interaktivni teorijski model etničkog poduzetništva (*ethnic business*) (Model, 1985; Light i Bhachu, 1993; Ward i Jenkins, 1984; Portes i Manning, 1985) obuhvaća dvije dimenzije: strukturne mogućnosti (*opportunity structures*) i obilježja zajednice. Ovaj tip poduzetništva predstavlja odgovor imigranata i pripadnika etničkih manjina na ograničenu društvenu mobilnost u trenutku restrukturiranja sektora u kojima su bili zaposleni kao niskokvalificirana ili nekvalificirana, jeftina radna snaga. Budući da su im zbog njihova podrijetla ograničene mogućnosti napredovanja ili im je ugrožena sigurnost radnog mjesta, pribjegavaju samozapošljavanju kako bi prevladali prepreke na tržištu rada. Prilagođavaju se strukturnim ograničenjima (tržišni uvjeti, javne politike) tako što se oslanjaju na vlastite osobine ili predispozicije (prethodno iskustvo, mreže, resursi i posebno solidarnost zajednice)

⁴ Komparativna studija o pristupu samozapošljavanju imigrantica i pripadnica manjina u Francuskoj, Saveznoj Republici Njemačkoj, Velikoj Britaniji, Italiji i Portugalu. Osim na analizu sekundarnih podataka u tim zemljama, studija je bila usmjerena na životne priče 82 žene koje su se bavile samostalnim djelatnostima i na njihove mreže. Istraživanje je provedeno u okviru Akcijskog programa Europske zajednice za promicanje jednakih mogućnosti za žene (1986. – 1990.) (*Programme d'action de la Communauté européenne sur la promotion de l'égalité de chances pour les femmes (1986-1990)*) (Morokvasic, 1988b).

radi uspostavljanja vlastite »niše« na tržištu. Uskraćene mogućnosti na taj način postaju izvor novih mogućnosti.

PODUZETNIŠTVO: IZMEĐU STRATEGIJE PREŽIVLJAVANJA I TRAŽENJA PRILIKE

Za naše sugovornice, imigrantice i pripadnice manjina, poduzetništvo i samozapošljavanje istodobno su strategija preživljavanja u bezizlaznim situacijama poput nezaposlenosti i prilika za one koje zbog prepreka i predrasuda ne mogu dobiti plaćeni posao u strukama koje bi im omogućile uzlaznu mobilnost. Te se žene istodobno suočavaju s više oblika podčinjenosti: na temelju spola, kolonijalnog statusa, migrantskog podrijetla, boje kože, pripadnosti društvenoj klasi, dobi itd. Kao što je opisala jedna Eritrejka koja vodi bar u Milanu: »Kao žena, strankinja i crkinja, nemam mnogo konkurentskih prednosti. Preostaje mi samo zatvoriti lokal!«. Ali nije ga zatvorila, upravo suprotno. Kao i druge samozaposlene sugovornice, uspjela je prebroditi neuspjeh i poteškoće. Kojim prednostima te žene raspolažu usprkos poteškoćama koje proizlaze iz njihova spola, imigrantskog statusa ili kulturnog i socijalnog podrijetla?

Naša istraživanja o odjevnoj industriji (Morokvasic, 1987c; Morokvasic, Phizacklea i Rudolph, 1986) i ženama u poduzetništvu (Morokvasic, 1991) pokazala su da one ne mogu uvijek računati na solidarnost vlastite etničke zajednice. U takvom bi se slučaju oslonile na vlastitu inicijativu i *know-how* ili pak na kolektivnu transnacionalnu solidarnost žena iz različitih zajednica.

Intervjuirane žene većinom su bile migrantice prve generacije koje su duže vrijeme živjele u zemlji odredišta. Iako im prosječna razina kvalifikacije nije bila visoka, odgovarala je potrebama njihovih aktivnosti. One, međutim, posjeduju relativno visoku razinu obrazovanja i rijetke među njima potječu iz najsiromašnijih slojeva u zemlji podrijetla. Gotovo polovina tih žena pripada srednjoj klasi, a trećina ih je spomenula tradiciju poduzetništva u obitelji.

Njihova ekonomska inicijativa dio je njihove šire ambicije da postignu uzlaznu mobilnost, pri čemu je migracija u inozemstvo, kojoj često prethodi unutarnja migracija, tek sredstvo za ostvarivanje tog cilja. Te su žene, posebno one koje odu same i protivno volji zajednice, u tom procesu spremne podnijeti brojne žrtve, poput odvajanja od svoje obitelji i zapošljavanja na slabo plaćenim radnim mjestima, te su često izložene osudi i stigmatizaciji u zajednici podrijetla.

EMIGRACIJA KAO PRVI POSLOVNI POTHVAT

Čini se da je pokretanje vlastitog posla logičan cilj na putanji obilježenoj rizičnim pothvatima i prkosnim stavom i odgovor je na uvjete koje migrantice doživljavaju opresivnima. Leila, Alžirka iz okolice Pariza, navodi da je »pobjegla od društva koje ju je gušilo...«. Ističe: »Shvatila sam da za nas žene nema mjesta... pogotovo jer si nisam htjela oduzeti život. Jednog lijepog dana ostavila sam sve, i posao i obitelj, i otišla sam«.

U tom je smislu emigracija za te žene prvi poslovni pothvat, a rad za plaću smatraju neizbježnom, ali privremenom etapom te ga namjeravaju napustiti. Bez obzira na nacionalno i socijalno podrijetlo, sve te žene povezuje želja da one i njihovi bližnji društveno napreduju.⁵

Ne postoji ništa na ovom svijetu što ja ne mogu. (vlasnica restorana afrokaripskog podrijetla u Londonu)

Ipak, njihovo samozapošljavanje često prikriva nedostatak drugih mogućnosti. Početni kapital njihovih poduzeća vrlo je nizak, prihodi jedva premašuju troškove, a dohodak je rijetko viši od minimalne plaće u Francuskoj. Može se zaključiti da je za veliki broj njih riječ o strategiji preživljavanja, ali ima prednosti u odnosu na ionako slabo plaćeni posao kod drugog poslodavca.

Samozapošljavaju se u čitavom nizu sektora, iako je većinom riječ o djelatnostima koje se tradicionalno smatraju ženskima (iz uslužnog sektora, ponajprije ugostiteljstvo, maloprodaja prehrambenih proizvoda, hotelijerstvo i druge uslužne djelatnosti), neke od njih okušale su se u sektorima u kojima su žene, posebno imigrantice, slabo zastupljene kao poduzetnice: prerada krzna, autoškole, trgovina tepisima, agencije za nekretnine i putničke agencije.

Prepreke s kojima se te žene najčešće suočavaju povezane su s njihovim spolom, statusom strankinje ili imigrantice, ili etničkom pripadnošću. Na odbijanje, obeshrabrivanje ili rasizam nailaze kad prijeđu granicu društveno konstruiranih područja rada koja se za njih smatraju jedinim »legitimnim« izborima. Kad moja sugovornica, crkinja, od banke zatraži financijsku potporu za pokretanje *au pair* agencije u predgrađu Londona u kojem uglavnom žive bijelci srednje klase, njezini ciljani klijenti, dobiva sljedeći odgovor: »Što Vi mislite tko ste Vi da ovdje otvarate takvu agenciju?«. Jedna dizajnerica navodi: »Svi su hvalili moje skice na daljinu dok ne

⁵ Ukupno su otvorile 245 radnih mjesta, u prosjeku tri po poduzetnici, uključujući njihova vlastita radna mjesta.

bi shvatili da sam crnkinja. Nakon toga počeli bi im pronalaziti svakakve nedostatke«.

Za sredovječnu vlasnicu frizerskog salona u Londonu, samozapošljavanje je sredstvo za suprotstavljanje diskriminaciji kojoj je izložena: »Kao Azijka, nebjelkinja i u mojim godinama, ionako ne bih daleko dogurala«. Takav joj rad omogućuje da pregovara o radnim odnosima i zadrži neovisnost: »Na posljetku odgovaram isključivo sebi, a ne nekakvom šefu bijelcu«.

Većini naših sugovornica rad za plaću služi kao odskočna daska. One koje su nastavile raditi u istom sektoru, a to je većina, uglavnom su smatrale da je plaćeni rad poučan i koristan za stjecanje iskustva te za neophodno umrežavanje. One žene koje su propustile tu priliku da se na taj način upoznaju sa sektorom i steknu iskustvo, požalit će jer »treba izbjeći učenje o vlastitom trošku«.

Manji je broj onih koje su preuzele rizik i napustile djelatnost u kojoj su stekle iskustvo na plaćenom poslu te su se odvažile upustiti u neki drugi sektor. Budući da uglavnom već pripadaju srednjoj klasi, one raspolažu društvenim kapitalom koji im omogućuje da riskiraju. Ipak, doživjet će neuspjeh ako zanemare važnost pripreme: osim što nemaju iskustva u vođenju posla, nisu upoznate s novim sektorom i nedostaju im kontakti u tom području. Osim toga, pribjegavaju samozapošljavanju jer nemaju drugih mogućnosti »čekajući bolje dane«. Samozapošljavanje uglavnom smatraju privremenim rješenjem. Međutim, one uvode organizacijske i društvene inovacije uspostavljanjem nehijerarhijskih odnosa na poslu i inzistiranjem na solidarnosti. Bez dostatnog organizacijskog i stručnog iskustva, ta strategija solidarnosti ne polučuje uvijek uspjeh. Međutim, dobro umrežene i integrirane u razne postojeće sustave potpore, uspijevaju ih iskoristiti. Vrlo su predane idejama ravnopravnosti i ženskih prava te sudjeluju u radu ženskih zadruga i udruga, pogotovo u Francuskoj.

Mali broj inovativnih i dobro pripremljenih poduzetnica dodatno se obrazovao, proveo istraživanje tržišta i uspio ishoditi bankovne kredite. Počele su se baviti djelatnostima koje nisu uobičajene za imigrantice ili žene migrantskog podrijetla, kao što su autoškole, financijsko savjetovanje i *au pair* agencije.

Za žene bez partnera ili obiteljskih obveza samozapošljavanje je put prema stjecanju neovisnosti. Za ostale, vidjet ćemo, ono ima dodatnu svrhu.

ULOGA UZDRŽAVATELJICE

Druge su žene istinske uzdržavateljice svojih obitelji. Samozapošljavaju se i otvaraju radna mjesta (u prosjeku tri na jednu poduzetnicu). Svojim bližnjima tako omogućavaju da ozakone svoj status ili da se usele u zemlju.

Moj muž je radio na crno: ušao je u Italiju kao turist, bez ugovora o radu. Bez boravišne dozvole teško je pronaći posao. Mogao se jedino nastaviti ilegalno baviti uličnom trgovinom. To je bilo rizično, policija bi ga mogla deportirati. Zahvaljujući dozvoli za uličnu trgovinu uspjela sam zaposliti supruga. Da nije bilo toga, vjerojatno nikada ne bi mogao ostati u Italiji.

Branka, radnica u tvornici u Berlinu, otvorila je restoran i uspjela dovesti svoja dva sina, koji su bili ostali u domovini i prekoračili dobnu granicu za ostvarivanje prava na spajanje obitelji, te ih je zaposlila kao kuhare. Otvaranje restorana omogućilo joj je da postigne taj cilj.

Za razliku od muškaraca u istom položaju, za koje se pomoć članova obitelji podrazumijeva (a to su uglavnom žene), poduzetnice rijetko mogu računati na pomoć muževa ili drugih članova obitelji ili poznanika iz zajednice, a takva je pomoć neophodna za vođenje poduzeća. Kad zaposle člana obitelji, to otvaranje radnih mjesta one ističu kao glavni cilj prelaska na samostalan rad.

Naglašavanje uloge uzdržavateljice kao uspjeha u poduzetničkom pothvatu sušta je suprotnost isticanju uspjeha među migranticama, seljankama iz Senegala, koje opisuje Nehara Feldman (2018): njihov povratak u domovinu prilika je da dokažu svoja postignuća razmetljivom potrošnjom koja mora biti što vidljivija. Odstupanje od normi, pa čak i njihovo kršenje, dio je strategije razlikovanja u odnosu na one koje nisu emigrirale. Na taj način te poduzetnice stječu privilegije i slobode koje nisu dostupne ženama koje su ostale u domovini, a neće ni biti jer njihovo ponašanje ne donosi promjene za sve. Za razliku od njih, poduzetnice, naše sugovornice, nastoje dati do znanja, ili čak naglasiti ili potvrditi, da je njihova uloga hraniteljice upravo u skladu s normativnom slikom zaposlene žene koja ispunjava potrebe svoje obitelji.

To isprepletanje poduzetničkih i obiteljskih strategija vidljivo je i u post-komunističkim migracijama iz istočne Europe, pri čemu prioritete i planove mobilnih žena diktiraju obiteljske obveze, a oslanjanje na kolektivnu solidarnost proteže se izvan okvira etničke ili podrijetlom definirane zajednice.

ODLAZAK I USTALJIVANJE U MOBILNOSTI

Etničko poduzetništvo 1980-ih stvar je trajno naseljenih imigranata: »Oni koji se namjeravaju vratiti u matičnu zemlju neće riskirati i zadržat će se na dnu društvene ljestvice, dok oni koji se žele trajno nastaniti neće pristati na takvo stanje i spremni su na rizik pokretanjem vlastitog posla da bi društveno napredovali« (Waldinger, Aldrich i Ward, 1990: 42). Međutim, iskustva migranata koji nastoje društveno napredovati bez namjere ili mogućnosti da se trajno nastane negdje drugdje pokazuju suprotno, tj. da uzlazna društvena pokretljivost nije ni njima uskraćena. U kontekstu u kojem, riječima Zygmunta Baumana (1998), sloboda kretanja postaje najpoželjniji čimbenik raslojavanja u našoj modernosti i postmodernosti, mobilnost i mogućnost kretanja igraju važnu ulogu u strategijama migranata.

Kraj bipolarnog svjetskog poretka i pad komunističkih režima u Europi pokrenuli su ogroman val ljudi (de Tinguy i Wihtol de Wenden, 1995). Čitav niz mogućnosti s obiju strana nekada hermetički zatvorenih granica, koje su nakon 1989. postale prohodne, olakšava kretanje u oba smjera i omogućuje da se u planiranju migracije nadvlada isključivi izbor između ostanka u domovini ili preseljenja, odnosno definitivnog odlaska.

Stanovnici istočne Europe stekli su ne samo slobodu da napuste matičnu zemlju, nego i mogućnost da se onamo vrate. Odlaze i vraćaju se, ustaljuju se u mobilnosti ostajući u pokretu koliko iziskuje aktivnost kojom se bave na putu ili u zemlji odredišta, a sve s ciljem poboljšanja ili održanja kvalitete svojeg života u zemlji podrijetla, bez da se stalno nasele u zemlji rada. Prelaskom na tržišno gospodarstvo u kontekstu feminizacije siromaštva stvorena je velika radno sposobna populacija koja je, osobito na početku, imala ograničen pristup stalnom regularnom zapošljavanju u zapadnim zemljama. Kratkoročna migracija amo-tamo, tj. pendularna migracija, postaje njihov način života, a odlazak paradoksalno strategija ostanka kod kuće te stoga i alternativa emigraciji (Cyrus, 2008; Morokvasic, 1992, 1999; Wallace, Bedzir i Chmouliar, 1997).

SAMOU PRAVLJAČKI SUSTAV ROTACIJE

Razvija se siva ekonomija koja se temelji na mobilnosti, nesigurnoj i promjenljivoj solidarnosti, čiji su akteri muškarci i žene koji se prilagođavaju životu rascjepkanom između boravka kod kuće i putovanja, uvijek spremni da krenu na put. Iako navedeni procesi zahvaćaju sve slojeve matičnog društva, osobe u pokretu većinom dolaze iz urbanih sredina i posjeduju visok

stupanj obrazovanja i kvalifikacija. Od emigriranja i stalnog nastanjanja drugdje odvraća ih ne samo teškoća pronalaska stalnog regularnog posla, nego i to što, kada ga nađu, nailaze na poteškoće u priznavanju stupnja kvalifikacije.

Tako među ženama iz istočne Europe koje pružaju usluge osobne njege ili rade u poljoprivredi ima nastavnica i rukovoditeljica. Njihova se mreža sastoji od najviše pet osoba koje organiziraju svoju migraciju u obliku »samoupravljачke rotacije« (Morokvasic, 1992), u kojoj se izmjenjuju periodi rada u Njemačkoj, Italiji ili Belgiji i dulja razdoblja boravka u zemlji podrijetla, Poljskoj, kako je utvrđeno u našem istraživanju. Ritam rotacije ovisi o radnim, a prije svega obiteljskim obvezama u zemlji podrijetla te se temelji na solidarnosti i uzajamnosti sudionica koje se izmjenjuju, pri čemu jedna zamjenjuje drugu na radnom mjestu na razdoblje od jednog do više mjeseci. Taj režim omogućuje dvostruku transnacionalnu prisutnost i olakšava im isprobavanje novih transnacionalnih načina života, nalik na onaj koji su Isabelle Bertaux-Wiame i Pierre Tripier (2006) opisali kao »isprekidani boravak kod kuće« (*intermittentes de foyer*) ili zajednički život odvojeno (*living apart together*).

Taj sustav sudionicama našeg istraživanja nudi brojne druge pogodnosti: štiti ih od ovisnosti o jednom poslodavcu jer, ako pružaju usluge kućanskih poslova, imaju ih nekoliko. Osim toga, umanjuje rizike, među ostalim opasnost da će se naći u nezakonitom statusu na području države zaposlenja, posebno ako dolaze iz zemlje čiji su državljani dužni imati vizu ili imaju pravo samo na ograničen boravak. Naposljetku, u sektorima u kojima po definiciji ne postoji uzlazna mobilnost (posebno u sektoru osobne njege), taj sustav može poslužiti kao odskočna daska za napredovanje prema posredničkoj ulozi. Žena koja uspije prikupiti dovoljno društvenog kapitala okuplja vlastitu rotacijsku skupinu u kojoj će imati ulogu *gate keepera*, posrednice za dostupna radna mjesta u svojoj mreži. Na taj način rad u sektoru osobne njege u kome *de facto* nema mogućnosti napredovanja, može otvoriti vrata prema poduzetništvu i tako stvoriti priliku za uzlaznu mobilnost.

MOBILNOST KAO RESURS

Još jedna djelatnost uobičajena među ljudima u pokretu je »ulična trgovina« (fra. *commerce de valise*, neformalni oblik trgovine u okviru kojeg se jeftino kupljena roba u jednoj zemlji prodaje u drugoj zemlji, pri čemu pojedinci često prevoze robu preko granice u svojoj osobnoj prtljazi kako bi izbjegli

formalne carinske postupke, *op. prev.*). Među istočnim Europljanima njome su se bavile mješovite skupine u kojima se zbog tradicionalnih rodnih odnosa ženama i muškarcima pripisuju različite uloge i očekivanja. Muškarci su u ulozi vođe i zaštitnika, a žene pregovaraju s carinicima (jer »ženu neće izbaciti iz vlaka!« (Irek, 1998; Morokvasic, 1992, 2004) ili su zadužene za prijevoz »osjetljive« robe. Od njih se očekuje i da iskoriste svoje »čari« za pregovaranje s carinicima, privlačenje kupaca i prodaju robe.

Valja podsjetiti da naglo povećanje mobilnosti i redovitih kratkotrajnih putovanja između polazišta i odredišta nije ograničeno na središnju i istočnu Europu. Radovi Alaina Tarriusa, Michela Péraldija i njihovih timova, kao i Chadije Arab i Camille Schmoll između ostalih, pokazali su da je riječ o široj pojavi u europsko-mediteranskom prostoru (Schmoll, 2005; Tarrius, 2020; Arab, 2018) povezanoj s globalizacijom trgovine.

U okviru novijih migracijskih tokova prema južnoj Europi posebno se ističu žene iz sjeverne Afrike koje, za razliku od žena koje su migrirale uz supruga i obitelj, putuju same, slično kao Poljakinje u Njemačkoj ili Belgiji (Kuzma, 2003; Kałwa, 2008; Morokvasic, 2004). Odlaze se baviti trgovinom ili raditi u uslužnom sektoru ili poljoprivredi, dok njihove obitelji ostaju u zemlji podrijetla. Na ovaj se način putujuće radnice iz Tunisa organiziraju kako bi izbjegle produljeni boravak u Napulju i tako spriječile rizik od razdora u obitelji. Istraživanja Camille Schmoll (2005) ukazuju na to da žene vrlo oprezno pristupaju svojoj novoj ulozi uzdržavateljice. U okružju u kojem se u javnom prostoru osuđuje prisutnost i poslovni angažman žena, one katkad koriste muškarce kao izgovor za mobilnost. Poteškoće na koje muškarci nailaze pri ishođenju vize za Italiju služe im kao obrazloženje, pa čak i opravdanje za vlastitu mobilnost. Osim toga, muškarce imenuju ovlaštenicima svojih poduzeća kako ne bi umanjile njihov položaj i ugrozile im ugled u matičnoj zemlji.

Dakle, slično kao među ovim trgovkinjama iz Tunisa, među ženama iz istočne Europe postoji ženska »vještina mobilnosti« (Tarrius, 1992, 2020): u oba slučaja one iskorištavaju svoje rodne attribute i asimetriju u rodnim odnosima okreću u svoju korist. Njihova je mobilnost sredstvo za društveno napredovanje njihove obitelji dok istovremeno pospješuje njihovo vlastito osamostaljenje (Péraldi, Betaieb i Manry, 2001).

Pendularne su mreže transnacionalne. Snaga tako uspostavljenih veza, za razliku od etničkih veza na kojima se zasniva etničko poduzetništvo, ne proizlazi iz njihove ukorijenjenosti u skupinama unutar same zajednice, nego iz njihove funkcionalnosti i učinkovitosti u postizanju željenih ciljeva.

va. Važne su funkcija i aktivnost, a ne postojanje primarnih veza. U tom su smislu te veze slične fenomenu koji je Marc Granovetter (1973) nazvao slabim vezama (*weak ties*). Riječ je o vezama između različitih skupina, za razliku od jakih veza (*strong ties*), koje održavaju koheziju unutar skupine. Bilo da je riječ o uličnoj trgovini, pružanju usluga skrbi starijim osobama, sadnji jagoda na smrznutom tlu u Švedskoj ili Norveškoj, berbi grožđa u Rajnskoj dolini, industrijskom čišćenju u luci Bremen, popravljaju automobila, izradi zubnih proteza, renoviranju ili čišćenju stanova u Berlinu, svi su ti privremeni poslovi pronađeni preko posrednika, prijatelja, susjeda ili dalekih »rođaka« koji su i sami već iskusili rad u sektoru. Oni koji prave kratke stanke radi trgovanja stvaraju mreže krhke solidarnosti koja traje za vrijeme putovanja, i ponovno ih uspostavljaju s drugim pojedincima na novom putovanju. Te se veze ne temelje toliko na etničkoj pripadnosti ili pripadnosti određenoj zajednici, koliko na zajedničkom iskustvu osoba koje putuju istom rutom, nastanjuju ista područja i surađuju s istim posrednicima.

ZAKLJUČAK

Kao i *beurgeoisi* (kolokvijalni francuski izraz za osobe sjevernoafričkog podrijetla rođene ili odrasle u Francuskoj, utjelovljuje kulturni identitet koji spaja sjevernoafričko naslijeđe s francuskom kulturom i može imati neutralne i pejorativne konotacije, ovisno o kontekstu, *op. prev.*), kojima je pokret udruživanja služio kao kompenzacija ili odskočna daska za brži ulazak u elitne krugove i strategija izbjegavanja oskudice (Wihtol de Wenden i Leveau, 2007), migrantice o kojima je riječ u ovom tekstu pribjegavaju ekonomskim strategijama za uspon na društvenoj ljestvici. Ponovno smo se osvrnuli na dvije populacije koje su izložene ograničenjima društvene mobilnosti u različitim kontekstima, a koje su bile u središtu naših istraživanja prije trideset, odnosno četrdeset godina.

Usredotočivši se na iskustva žena, ukazali smo na međusobno isprepletene odnose podčinjenosti koje na njih utječu, među ostalim prvenstveno rodne odnose. Samim činom migracije žene mogu dovesti u pitanje ustaljeni rodni poredak. Čak i kad migriraju u velikom broju ili čine većinu, one su te koje plaćaju društvenu cijenu migracije, mobilnosti i odvajanja, posebno ako odlaze same. Kao uzdržavateljice obitelji nalaze se u paradoksalnoj situaciji – neophodne su, ali ih se ujedno okrivljava jer su otišle, jer su daleko, one rade i zarađuju dok muškarac nema posao, jer se brinu o obitelji na daljinu, a ne uz nju. Isticanje uloge hraniteljice obitelji omogućuje im da izbjegniju ili

zaobiđu kritiku te na neki način legitimiraju svoju ulogu kao samorazumljivu i u okviru društvenih normi.

Te došljakinje, kojima već sama emigracija predstavlja životnu prekretnicu, njihovim riječima »prvi poslovni pothvat«, oboružane snažnim društvenim kapitalom, iskustvom stečenim na plaćenom poslu ili, pak, željom za napredovanjem na temelju inovativnosti, napuštaju plaćena radna mjesta kako bi se samozaposlile ili samozapošljavanjem odgovaraju na nezaposlenost. Iako samozapošljavanje često tek prikriva manjak stvarnog izbora, ono im omogućuje da prevladaju brojne za njih specifične prepreke te da zaštite sebe i svoje obitelji od marginalizacije i potiskivanja na dno društvene ljestvice.

Što se tiče onih žena i muškaraca, koji su zbog socioekonomskih prevrata nakon pada komunizma postali »slobodni« i »spremni da krenu na put«, uključuju se u »gospodarstvo koje se temelji na mobilnosti«, pri čemu prihvaćaju dekvifikaciju i način života u kojem se izmjenjuju razdoblja boravka u mjestu podrijetla i u mjestu gdje zarađuju za život.

Te žene (i muškarci koji su u ovom tekstu manje obuhvaćeni) kroz mobilnost postižu uspon u društvu te se ne žele ili ne mogu trajno nastaniti negdje drugdje. Migriraju kako ne bi morali napustiti dom te se ustaljuju u mobilnosti, makar i na određeno vrijeme, kako bi zadržali kvalitetu života i pripadnost srednjoj klasi u svojoj zemlji podrijetla. I dalje su primarno povezani s matičnom zemljom, što paradoksalno podrazumijeva da vode rascjepkani život i kreću se transnacionalnim prostorom u kojem su se naučili snalaziti.

LITERATURA

- Arab, C. (2018). *Dames de fraises, doigts de fée. Les invisibles de la migration saisonnière en Espagne*. Casablanca: En toutes lettres. <https://doi.org/10.3917/etl.chadi.2018.01>
- Bauman, Z. (1998). *Globalization: The Human Consequences*. New York: Columbia University Press.
- Bertaux-Wiame, I. i Tripiet, P. (2006). Les intermittents du foyer ou les arrangements entre membres des couples qui travaillent loin l'un de l'autre. Introduction, *Cahiers du Genre*, 41: 11–22. <https://doi.org/10.3917/cdge.041.0011>
- Blaschke, J., Boissevain, J., Joseph, I., Morokvasic, M. i Ward, R. (1990). European trends in ethnic business, u: R. Waldinger, H. Aldrich, R. Ward (ur.). *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*. New York: Sage Publications, 79–106.
- Cyrus, N. (2008). Managing a mobile life: Changing attitudes among illegally employed polish household workers in Berlin, u: S. Metz-Göckel, M. Morokvasic, A. Sengnata Münst (ur.). *Migration and Mobility in an Enlarged Europe: A Gender Perspective*. Opladen: Barbara Budrich Publishers, 179–202. <https://doi.org/10.2307/j.ctvhktj2x.12>

- De Rudder, V. i Guillon, M. (1987). *Autochtones et immigrés en quartier populaire. D'Aligre à l'îlot Châlon*. Pariz: Ciemi – L'Harmattan.
- de Tinguy, A. i Wihtol de Wenden, C. (ur.) (1995). *L'Europe et toutes ses migrations*. Bruxelles: Complexe.
- Feldman, N. (2018). *Migrantes : du bassin du fleuve Sénégal aux rives de la Seine*. Pariz: La dispute.
- Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties, *American Journal of Sociology*, 78 (6): 1360–1380. <https://doi.org/10.1086/225469>
- Guillon, M. i Taboada-Léonetti, I. (1986). *Le triangle de Choisy. Un quartier chinois à Paris*. Pariz: Ciemi – L'Harmattan.
- Irek, M. (1998). *Der Schmugglerzug. Warschau-Berlin-Warschau. Materialien einer Feldforschung*. Berlin: Das Arabische Buch.
- Joseph, I. (ur.) (1990). *Commerces et commerçants étrangers dans la ville*. Pariz: Ministère de l'Équipement et du logement, des transports et de la mer.
- Kafwa, D. (2008). Commuting between private lives, u: S. Metz-Göckel, M. Morokvasic, A. Senganata Münst (ur.). *Migration and Mobility in an Enlarged Europe: A Gender Perspective*. Opladen: Barbara Budrich Publishers, 121–140. <https://doi.org/10.2307/j.ctvhktj2x.9>
- Kuzma, E. (2003). *Les immigrés polonais à Bruxelles*. Bruxelles: Université de Bruxelles.
- Light, I. i Bhachu, P. (ur.) (1993). *Immigration and Entrepreneurship: Culture, Capital and Ethnic Entrepreneurs*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Ma Mung, E. i Guillon, M. (1986). Les commerçants étrangers dans l'agglomération parisienne, *Revue européenne des migrations internationales*, 2 (3): 105–134. <https://doi.org/10.3406/remi.1986.1115>
- Ma Mung, E. i Simon, G. (1990). *Commerçants maghrébins et asiatiques en France*. Pariz: Masson.
- Model, S. (1985). A comparative perspective on the ethnic enclave: Blacks, Italians, and Jews in New York City, *International Migration Review*, 19 (1): 64–81. <https://doi.org/10.2307/2545656>
- Morokvasic, M. (1984). The overview: Birds of passage are also women, *International Migration Review*, 18 (4): 886–907. <https://doi.org/10.2307/2546066>
- Morokvasic, M. (1987a). Recours aux immigrés dans la confection parisienne. Éléments de comparaison avec la ville de Berlin-Ouest, u: Ministère des Affaires sociales et de l'emploi. *La lutte contre les trafics de la main-d'œuvre en 1985-1986*. Paris, La documentation Française, 199–242.
- Morokvasic, M. (1987b). *Emigration und Danach: Jugoslawische Frauen in Westeuropa*. Frankfurt am Main: Stroemfeld – Roter Stern Verlag.
- Morokvasic, M. (1987c). Immigrants in Parisian garment industry, *Work, Employment and Society*, 1 (4): 441–462. <https://doi.org/10.1177/0950017087001004003>
- Morokvasic, M. (1988a). Garment production in a metropole of fashion: Small enterprise, immigrants and immigrant entrepreneurs, *Economic and Industrial Democracy*, 9 (1): 83–97. <https://doi.org/10.1177/0143831x8891005>
- Morokvasic, M. (1988b). *Entreprendre au féminin en Europe : cas des immigrées et des minorités*, Rapport CEE Commission des Communautés européennes, V/1871/88, Bruxelles, CEE.

- Morokvasic, M. (1991). Roads to independence: Self-employed immigrants and minority women in five European states, *International Migration*, 29 (3): 407–420. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1991.tb01028.x>
- Morokvasic, M. (1992). Une migration pendulaire : les Polonais en Allemagne, *Hommes & Migrations*, 1155: 31–36. <https://doi.org/10.3406/homig.1992.1844>
- Morokvasic, M. (1999). La mobilité transnationale comme ressource : le cas des migrants de l'Europe de l'Est, *Cultures et Conflits*, 33–34: 105–122. <https://doi.org/10.4000/conflits.263>
- Morokvasic, M. (2004). "Settled in mobility": Engendering post-wall migration in Europe, *Feminist Review*, 77 (1): 7–25. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fr.9400154>
- Morokvasic, M., Phizacklea, A. i Rudolph, H. (1986). Small firms and minority groups: Contradictory trends in the French, German and British clothing industries, *International Sociology*, 1 (4): 397–419. <https://doi.org/10.1177/026858098600100404>
- Péraldi, M., Betaieb, A. i Manry, V. (2001). L'esprit de bazar. Mobilités transnationales maghrébines et sociétés métropolitaines. Les routes d'Istanbul, u: M. Péraldi (ur.). *Cabas et containers. Activités marchandes informelles et réseaux migrants transfrontaliers*. Pariz: Maisonneuve et Larose, 329–361.
- Portes, A. i Manning, R. D. (1985). L'enclave ethnique : réflexion théorique et étude de cas, *Revue internationale d'action communautaire*, 14 (54): 45–61. <https://doi.org/10.7202/1034508ar>
- Schmoll, C. (2005). Pratiques spatiales transnationales et stratégies de mobilité des commerçantes tunisiennes, *Revue européenne des migrations internationales*, 21 (1): 131–154. <https://doi.org/10.4000/remi.2352>
- Simon, G. (1979). *L'espace des travailleurs tunisiens en France. Structures et fonctionnement d'un champ migratoire international* (doktorska disertacija). Poitiers: Université de Poitiers.
- Tarrius, A. (ur.) (2020). *Naissance d'un peuple européen nomade. La route cosmopolite de la mondialisation par le bas de la Turquie au Maroc par les Balkans et le Levant ibérique*. Perpignan: Trabucaire.
- Tarrius, A. (1992). *Les fourmis d'Europe. Migrants riches, migrants pauvres et nouvelles villes internationales*. Pariz: L'Harmattan.
- Waldinger, R., Aldrich, H. i Ward, R. (1990). Opportunities, group characteristics, strategies, u: R. Waldinger, H. Aldrich, R. Ward (ur.). *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*. New York: Sage Publications, 13–48.
- Waldinger, R., Aldrich, H. i Ward, R. (ur.) (1990). *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*. New York: Sage Publications.
- Wallace, C., Bedzir, V. i Chmouliar, O. (1997). *Spending, Saving or Investing Social Capital: The Case of Shuttle Traders in Post-communist Central Europe*. Vienna: Institute for Advanced Studies (East European Series, no. 43).
- Ward, R. i Jenkins, R. (ur.) (1984). *Ethnic Communities in Business: Strategies for Survival*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wihtol de Wenden, C. i Leveau, R. (2007). *La bourgeoisie. Les trois âges de la vie associative issue de l'immigration*. Pariz: CNRS.

Facing Blocked Upward Mobility (Im)migrant Women Seek Solution in Self-employment and Entrepreneurship

Mirjana Morokvasic Müller

SUMMARY

Expectations and hope for improvement and upward social mobility are the underlying incentives for spatial mobility. Yet a number of obstacles related to gender, origin, colour and education jeopardise the prospects for upward mobility. The author revisits her research of the 1980s and the 1990s reassessing the question how immigrants and migrants from the Global south or from the former Eastern bloc countries seek to avoid the assignment to the bottom of the social ladder by turning to self-employment and entrepreneurship.

In the 1980s, the questioning of social mobility and the exit from the wage economy was part of a trend that broke with the dominant approach to immigrants as constituting mainly the bottom of an industrial proletariat, leaving little room for (im) migrants as social actors. This issue was central to the work of the *International Research Group on Migration, Ethnicity and Ethnic Business*, in which the author took part, and, in France, to work on the commercial activities of immigrants within the *Migrinter* group, among others. Building on this research, and on her earlier work on immigrant employment in the clothing sector as well as on female migration, the author pursued her own research on upward mobility strategies of women themselves, often reduced to a simple helper and resource function in studies on ethnic family businesses. The first part of the article is based on her comparative study of access to self-employment of minority and immigrant women in France, Federal Republic of Germany, Great Britain, Italy and Portugal carried out in 1987/1988.

A decade later, the question of social mobility linked to migration was raised in a broader, transnational framework: What are the strategies of those who seek, above all, to maintain their middle-class standard of living at home while avoiding, conversely, the cost of emigration and long-term settlement elsewhere?

The end of the bi-polar world order and the fall of communist regimes in Europe in 1989/1990 triggered an unprecedented mobility of people and heralded a new phase in European migrations. Eastern Europeans were not only "free to leave" to the West but more exactly they were "free to leave and to comeback". The vast majority of people "liberated" by and in the process of post-communist transition were marginalised by the socio-economic upheavals in their countries.

In the second part of the text the author focuses on gendered, transnational cross-border practices of Central and Eastern Europeans on the move who use their spatial mobility to adapt to the new context of post-communist transition. Women, who had won rights and been economically active under socialism, found themselves at a particular disadvantage in the hasty transition to a market economy. They opted for migration and mobility, outnumbering men in the migratory movements unleashed.

Revisiting research in these two different contexts, the article focuses on two different populations who both transgress social and state boundaries in order to get by, to avoid hardship, in the hope of promotion and upward social mobility.

This look back at the strategies of two populations – *ethnic entrepreneurs* (or those from immigrant or minority backgrounds, the names vary according to national contexts) and post-communist migrants – commuters who have “settled in mobility”, contributes to the reflection on two perspectives for conceiving social mobility linked to spatial mobility in migrants’ trajectories. On the one hand, the perspective that focuses on the country of destination and sees migration as the continuum from immigration, settlement to integration therein, and, on the other, one that places these trajectories in the transnational space constructed by migrants themselves over the years, taking thus into account all their trajectories and the reality of their often-fragmented lives. Moreover, this return in time is also a reminder that the populations observed are differently positioned at the crossroads of several relations of domination. The strategies they adopt, their orientation towards a particular professional sector, their ability to mobilise family or community resources, or to access other forms of support, will be largely influenced by this positioning.

Focusing on the women’s experience mainly, the author highlights the relationships of domination at the crossroads of which they find themselves, including gender relations. By the very act of migrating, women are likely to upset the established order, and even there where they are leaving in large numbers, or represent the majority, it is they who will bear the social cost of migration, mobility and separation, especially if they leave alone. As the economic providers for their families, they find themselves in a paradoxical situation, both indispensable and guilty of having left, of being far away, of having work when the man doesn’t, of looking after their loved ones from a distance. Stressing their role as nurturers enables them to prevent or circumvent reproach, to legitimise their role, by treating it as self-evident and as a norm.

These women for whom emigration was in itself a break with the past and, as they put it, “a first entrepreneurial venture”, who, endowed with a high level of social capital, experience acquired as a salaried employee, or a desire for promotion through innovation, respond to unemployment or leave the unsatisfactory paid employment and venture into self-employment or business creation. Although self-employment often masks a lack of real choices, it enables them to overcome many obstacles specific to their profile, saving them and their families from marginalisation and assignment to the bottom rung of the social ladder.

As for those whom the socio-economic upheavals of their society, following the collapse of the communist world, have “liberated” by transforming them into “ready to leave”, they embark on a “travel economy”, accepting deskilling and an intermittent life between their place of origin and the place where they are gainfully employed. These mobile women (and men) find their social elevation in movement, without wanting or being able to settle down permanently elsewhere. They migrate so as not to leave home, and settle in mobility if only for a time, in order to preserve the quality of life and middle-class status in their country of origin. Their anchorage remains in the country of departure, while paradoxically implying a fragmented life and itinerancy in a transnational space, their own created field of circulation.

KEY WORDS: European migration, social mobility, women, entrepreneurship